

Maxime Planoudès, *Lettres*. Traduction et annotation par JEAN SCHNEIDER (Collège de France – CNRS. Centre de recherche d’histoire et civilisation de Byzance. Monographies 54). Leuven – Paris – Bristol, CT: Peeters Publishers 2020. 414 pp. – ISBN: 978-90-429-4081-9 (65.00 EUR)

- ILIAS TAXIDIS, Aristotle University of Thessaloniki (itaxidis@lit.auth.gr)

Η μετάφραση κειμένων της λόγιας βυζαντινής λογοτεχνίας σε οποιαδήποτε γλώσσα αποτελούσε ανέκαθεν ένα ζητούμενο για τον επιστημονικό κόσμο. Στο πλαίσιο μάλιστα της αυξανόμενης εξωστρέφειας των απανταχού πανεπιστημιακών τμημάτων βυζαντινολογικών σπουδών και της προσπάθειάς τους να επικοινωνήσουν τα πορίσματα των ερευνών τους σε ένα ευρύτερο εκπαιδευτικό και πολιτισμικό περιβάλλον, η ανάγκη να μεταφραστούν τα γραπτά μνημεία του υπερχιλιετούς βυζαντινού πολιτισμού καθίσταται αδήριτη. Πόσο μάλλον, όταν πρόκειται για κείμενα υψηλού ύφους, δείγματα εξαιρετικού επιπέδου γλωσσικών δεξιοτήτων, εντυπωσιακής θεματολογικής ποικιλίας και ξεχωριστής λογοτεχνικής, ρητορικής και ιστορικής αξίας.

Μια τέτοια περίπτωση αποτελούν αναμφίβολα και οι επιστολές του Μάξιμου Πλανούδη, ενός από τους κυριότερους λόγιους εκπροσώπους της πρώιμης παλαιολόγιας εποχής, ο οποίος με το πλούσιο και ενδεικτικό της πολύπλευρης μόρφωσής του έργο συνέβαλε καθοριστικά στην πορεία και την εξέλιξη της πνευματικής αναγέννησης της εποχής του, κατά το τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα. Οι 122 επιστολές του (121 του επιστολογραφικού corpus και μία που εκδίδεται από τον LEONE σε παράρτημα) προς 38 γνωστούς και άλλους άγνωστους αποδέκτες (φίλους, μαθητές, αυτοκρατορικούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους), εκτός από τη δεδομένη λογοτεχνικότητα και αισθητική τους, προσφέρουν στον αναγνώστη τους μία πλήρη εικόνα της λογιωσύνης που χαρακτήριζε την ύστερη βυζαντινή εποχή.¹

Το παρόν βιβλίο του JEAN SCHNEIDER (στο εξής S.) αποτελεί μία ακόμη προσπάθεια υπομνηματισμού, αλλά την πρώτη συνολική προσπάθεια μετάφρασης (στη γαλλική γλώσσα) του επιστολογραφικού έργου του λόγιου μοναχού και δασκάλου της παλαιολόγιας εποχής. Και υπό αυτήν την έννοια όχι απλώς είναι ευπρόσδεκτο, αλλά επιπλέον έρχεται να καλύψει ένα

1. P. A. M. LEONE (ed.), *Maximi monachi Planudis epistulae* (Classical and Byzantine monographs 18). Amsterdam 1991.

σημαντικό κενό στην ήδη πλούσια βιβλιογραφία των τελευταίων ετών, καθώς καταβάλλεται προσπάθεια να σχολιαστούν και πρωτίστως να μεταφραστούν κείμενα που ακολουθούν συγκεκριμένους υφολογικούς κανόνες και χαρακτηρίζονται για την επιτηδευμένη ρητορική τους γλώσσα, η οποία παρά το περίπλοκο και συχνά σκοτεινό ύφος της, διακρίνεται ταυτόχρονα για τη δύναμη των νοημάτων, τη ζωντάνια της έκφρασης και την έντονη παραστατικότητα της.

Ο S. στην εισαγωγή του έργου του (σσ. 7–19) προβαίνει αρχικά σε κάποιες γενικές παρατηρήσεις που αφορούν τον συγγραφέα και το έργο του γενικότερα και το corpus των επιστολών του ειδικότερα (σσ. 7–11). Ενώ όμως θα περίμενε κανείς το εισαγωγικό αυτό κείμενο να προσφέρει κάτι καινούριο στην έρευνα αποκαλύπτοντας ή σχολιάζοντας νέες πτυχές του βίου και του έργου του Πλανούδη, δυστυχώς περιορίζεται στην επίπεδη ανακύκλωση γνωστών ήδη πληροφοριών. Η επιλογή μάλιστα του S. να αναφερθεί εξειδικευμένα σε ομάδες επιστολών του επιστολογραφικού corpus και στη χρονολόγησή τους, καθίσταται κατά όμοιο τρόπο ανώφελη, καθώς δεν διατυπώνονται νέα και συγκεκριμένα συμπεράσματα που προωθούν την έρευνα και είτε επαναλαμβάνονται διαπιστώσεις παλαιότερων μελετών,² είτε ο συγγραφέας προβαίνει σε αμφίβολες εικασίες που δεν συμβάλλουν στην πληρέστερη κατανόηση των κειμένων (σσ. 10–11). Άλλωστε, πληροφορίες σχετικά με τη χρονολόγηση των επιστολών και τη συσχέτισή τους με άλλες επιστολές (και με πληρέστερη βιβλιογραφική ενημέρωση) δίνονται και στα εισαγωγικά σημειώματα της καθαυτό μετάφρασής τους, έτσι ώστε η «πρωθύστερη» γενικευτική επανάληψή τους στην αρχή του βιβλίου να μην έχει κανένα νόημα.

Στη συνέχεια του εισαγωγικού του κεφαλαίου (σσ. 11–18) ο συγγραφέας καταγράφει ορισμένες αναγκαίες επισημάνσεις σχετικά με τη διασάφηση λεπτομερειών που άπτονται της μεθόδου που ακολούθησε στη μεταφραστική του προσπάθεια, επιθυμώντας πρωτίστως την ένταξη του επιστολογράφου μέσα στο ευρύτερο κοινωνικοπνευματικό περιβάλλον και την αντιμετώπιση της συλλογής επιστολών του ως λογοτεχνικού δημιουργήματος, μέσα από το οποίο προβάλλονται σκέψεις, ιδέες και απόψεις του. Παρά τον ενίοτε αποσπασματικό τους χαρακτήρα και την πλημμυρή τους σύνδεση με τις προηγούμενες εισαγωγικές σελίδες, οι παρατηρήσεις που

2. Βλ. H.-V. BEYER, *Die Chronologie der Briefe des Maximos Planudes an Alexios Dukas Philanthropenos und dessen Umgebung*. REByz 51 (1993), σσ. 111–137 και E. TAXIDES, *Μάξιμος Πλανούδης: Συμβολή στη μελέτη του βίου του. Το corpus των επιστολών του* (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 58). Θεσσαλονίκη 2012.

διατυπώνονται εδώ είναι πολύ χρήσιμες και απαραίτητες, προκειμένου ο αναγνώστης να προσανατολιστεί κατάλληλα ως προς το πνεύμα του επιστολογραφικού έργου του Πλανούδη και το πώς αυτό αποτυπώνεται στη μετάφραση του S.

Μετά από την παράθεση της πλήρους – αλλά όχι εξαντλητικής όπως θα φανεί στη συνέχεια της παρούσας βιβλιοκρισίας – βιβλιογραφίας (σσ. 21–40), ακολουθεί η γαλλική μετάφραση και ο στοχευμένος υπομνηματισμός των 122 επιστολών του Μάξιμου Πλανούδη. Η καταγραφή των σελίδων και των στίχων της έκδοσης των επιστολών του P.A. LEONE στο περιθώριο της μετάφρασης, εξυπηρετεί πολύ τον αναγνώστη, καθώς αυτός μπορεί πολύ εύκολα να παρακολουθεί παράλληλα και το πρωτότυπο κείμενο, ενώ τα εισαγωγικά σημειώματα είναι πολύ βοηθητικά, καθώς τον κατατοπίζουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στα βασικά στοιχεία και χαρακτηριστικά που σχετίζονται με το περιεχόμενο και τις συνθήκες σύνταξης της κάθε επιστολής.

Η μετάφραση, επίσης, θα έλεγε κανείς ότι γίνεται με υποδειγματικό τρόπο. Είναι σαφής, γλαφυρή και ρέουσα, και ταυτόχρονα αποδίδει με πλήρη τρόπο τα νοήματα, τις σκέψεις και όλες τις βαθύτερες εκφάνσεις (ή και λεπτές αποχρώσεις) της συγγραφικής συνείδησης του επιστολογράφου, έτσι ώστε ο S. να αναδεικνύεται πραγματικά σε έναν βαθύ γνώστη του πλανούδειου κειμένου. Φυσικά θα μπορούσαν να υπάρξουν και μεμονωμένες – μεγαλύτερες ή μικρότερες – διαφοροποιήσεις, γεγονός που θα οφείλεται στην εκάστοτε διαφορετική αναγνωστική πρόσληψη ή σε διαφορετικές προτιμήσεις ως προς τις λεξιλογικές επιλογές. Όπως επίσης, διαφοροποιήσεις θα μπορούσαν να διαπιστωθούν σε εκείνες τις περιπτώσεις που η – κατά τα άλλα καλή – έκδοση του LEONE περιλαμβάνει εκδοτικά λάθη.³ Οι παρατηρήσεις αυτές, ωστόσο, δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να μειώσουν την αξία της μετάφρασης του S.

Αντίθετα, ο σχολιασμός των επιστολών του Πλανούδη, αν και πλούσιος και ποικίλος από θεματολογικής άποψης, αναδεικνύεται ορισμένες φορές ανεπαρκής: τόσο ως προς την καθαυτό βιβλιογραφική ενημέρωση και τον

3. Βλ. λ.χ. την περίπτωση του τέταρτου στίχου του επιγράμματος του Πλανούδη για εικόνα της Δευτέρας Παρουσίας που συμπεριλαμβάνεται στην υπ' αριθμ. 73 επιστολή του. Ο LEONE εκδίδει *ἄδε γὰρ ἤξει*, παρόλο που ο βασικός κώδικας Vat. Pal. gr. 141 (φ. 46v) παραδίδει *ἄδε γὰρ ἤξεις*, γραφή που έχει σαφές περιεχόμενο, δεν συσκοτίζει το πραγματικό νόημα του κειμένου και μπορεί να μεταφραστεί ως *Car, tu viendras aussi ici* [βλ. I. TAXIDIS, *Les épigrammes de Maxime Planude: introduction, édition critique, traduction française et annotation* (Byzantinisches Archiv 32). Berlin – Boston 2017, σσ. 175–158] και όχι ως *Car c'est ainsi qu'il viendra* (S., 222).

τρόπο υπομνηματισμού, όσο και ως προς την επιλογή των προς σχολιασμό παραθεμάτων που συχνά χαρακτηρίζεται από κάποιου είδους επιστημονική μονομέρεια. Χωρίς να επιχειρείται η υποβάθμιση της ποιότητας, της ποικιλίας και γενικότερα της σημασίας του εγχειρήματος του S. να σχολιάσει τις επιστολές του Μάξιμου Πλανούδη και να προσφέρει έτσι στην έρευνα μία πληρέστερη εικόνα του περιεχομένου, της γλώσσας και του ύφους τους, οι χαρακτηριστικές περιπτώσεις που ακολουθούν είναι ενδεικτικές:

S., σ. 43, υποσ. 17: ισχνή η βιβλιογραφία που δίνεται για το μοτίβο του αυτοκράτορα-ήλιου. Βλ. επίσης J. STRAUB, *Vom Herrscherideal in der Spätantike*. Stuttgart 1939 (ανατ. 1964), σσ. 129–130· H. HUNGER, *Konstantinopel und Kaisertum als „Neue Mitte“ des oströmischen Reiches – überarbeitete Fassung von „Reich der Neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur“*. Graz – Wien – Köln 1965, Kapitel I und II, σσ. 37–107 (ανατ. στον τόμο H. HUNGER, *Epidosis – Gesammelte Schriften zur byzantinischen Geistes- und Kulturgeschichte*. München 1989, σ. 20), αριθμ. 20, σσ. 33 και 35· O. TREITINGER, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell. Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken*. Darmstadt³ 1969, σσ. 177–178, ενώ για την υποψία της αρχής του μοτίβου στο έργο του Ιουλιανού, του αυτοκράτορα που πρώτος θεώρησε την εξουσία του ως ευεργεσία του Ήλιου, βλ. A.D. NOCK, *The Emperor's Divine Come*. JRS 37 (1947), σ. 115.

S., σ. 44, υποσ. 25: σχετικά με τη θεοσημία που αναφέρεται στο ιστορικό έργο του Γεωργίου Παχυμέρη όσον αφορά τον γάμο της Σιμωνίδας με τον κράλη Στέφανο Β΄ Μιλούτιν, βλ. αναλυτικά E. TAXIDES, *Όνειρα, οράματα και προφητικές διηγήσεις στα ιστορικά έργα της ύστερης βυζαντινής εποχής*. Αθήνα 2012, σσ. 199–200.

S., σ. 46: από τον υπομνηματισμό της επιστολής υπ' αριθμ. 1 απουσιάζει κάποιο σχόλιο σχετικά με την επίμονη προσπάθεια του επιστολογράφου να καλλωπίσει όσο περισσότερο γίνεται το κείμενό του (προφανώς λόγω της ιδιότητας του αποδέκτη), επενδύοντάς το με ρητορικά στοιχεία, ποικίλα σχήματα λόγου και πολυάριθμα δάνεια, από εκκλησιαστικά κυρίως κείμενα, χωρία.

S., σ. 51: ομοίως με την προηγούμενη επισήμανση, στη μελέτη του S. απουσιάζει κάποια παρατήρηση σχετικά με το επίσης ιδιαίτερος υψηλό και ρητορικά επεξεργασμένο ύφος των επιστολών που ο Πλανούδης απέστειλε

στον ακόλουθο του αυτοκράτορα, Φακρασή, και το ισχυρό ενδεχόμενο της δημόσιας ανάγνωσής τους.

S., σ. 61, υποσ. 26: η αναφορά παράλληλων χωρίων από τον Προκόπιο Γάζης ή τον Αρέθα Καισαρείας, απόρροια προφανώς των προσωπικών ενασχολήσεων του συγγραφέα, λειτουργεί, όπως και σε άλλες περιπτώσεις που θα ακολουθήσουν, αποπροσανατολιστικά για τον αναγνώστη, όταν μάλιστα υπάρχουν πολλά αντίστοιχα παραθέματα που προέρχονται από σύγχρονους με τον Πλανούδη επιστολογράφους, βλ. λ.χ. S. EUSTRATIADIS (έκδ.), Γρηγορίου του Κυπρίου οίκουμενικού πατριάρχου *ἐπιστολαὶ καὶ μῦθοι*. Αλεξάνδρεια 1910, σσ. 20.16–19· 22.5–6· 27.18–19· 75.7–8 και 77.6 ή R. ROMANO (ed.), *Costantino Acropolita epistole. Saggio introduttivo, testo critico, indici* (Speculum 15). Napoli 1991, σσ. 154.12–18· 156.1 και 167.1–3.

S., σ. 75: « C'est la première des lettres envoyées par Planoudès à Phakrasès pendant son séjour à Thessalonique » : δεν είναι σαφές το πού ακριβώς στηρίζεται αυτή η διαπίστωση.

S., σ. 109, υποσ. 8: για τη χρήση και το νόημα της λέξης *φοιτᾶν* η αναφορά σε ομιλία του Ιουλιανού, αποτελεί, όπως προαναφέρθηκε, μία τυχαία ένδειξη που στο πλαίσιο κάποιας μονομέρειας μπορεί να λειτουργήσει αποπροσανατολιστικά ως προς την κατανόηση του κειμένου.

S., σ. 120, υποσ. 1: σχετικά με την αμφισβήτηση της παλαιότερης εικασίας περί διαμονής του Μάξιμου Πλανούδη στη μονή της Χώρας, εκτός – και πριν – από τον ESTANGÜI GOMEZ, βλ. C.N. CONSTANTINIDES, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204 – ca 1310)* (Texts and Studies of the History of Cyprus 11). Nicosia 1982, σσ. 68–69 και E. TAXIDES, Μάξιμος Πλανούδης: Συμβολή στη μελέτη του βίου του. Το corpus των επιστολών του (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 58). Θεσσαλονίκη 2012, σ. 21, υποσ. 20.

S., σ. 127, υποσ. 6: και σε αυτήν την περίπτωση οι ενδεχόμενες εξειδικευμένες κειμενικές προτιμήσεις του συγγραφέα τον κατευθύνουν σε συγκεκριμένα παράλληλα χωρία (π.χ. Ιουλιανό, Μένανδρο, Ηλιόδωρο, Ψελλό και Τζέτζη), για περιπτώσεις μάλιστα λεξιλογικών επιλογών του Πλανούδη που δεν παρουσιάζουν κάποια ιδιοτυπία αλλά εντάσσονται απόλυτα στην ευρύτερη βυζαντινή παράδοση. Έτσι, το ότι ή *ἐνεγκαμένη* δηλώνει τον τόπο καταγωγής είναι κάτι συνηθισμένο για τη βυζαντινή γραμματεία, αλλά και πάλι, αν πρέπει να γίνει κάποια αναφορά σε ένα παράλληλο χωρίο, για μια επιστολή που σχετίζεται άμεσα με τη Θεσσαλονίκη, γιατί να μην προτιμη-

θεί λ.χ. η γνωστή αναφορά στο ιστορικό έργο του Ιωάννη Καμινιάτη [βλ. G. BÖHLIG (Hrsg.), *Ioannis Caminiatae, De expugnatione Thessalonicae* (CFHB 4). Berlin 1973, σ. 18.30], που έχει άλλωστε προκαλέσει τόσες συζητήσεις στην επιστημονική έρευνα;

S., σ. 132, υποσ. 3: περιττή η επισήμανση της σημασίας της λέξης *υἱός* και υπό την έννοια της πνευματικής σχέσης.

S., σ. 173: αναγκαίος ο συσχετισμός του περιεχομένου της επιστολής με το προσφιλές θέμα της άνοιξης και το έργο του Πλανούδη *Σύγκρισις χειμῶνος καὶ ἔαρος*, όπως ακριβώς γίνεται από τον S. στη σ. 221, υποσ. 3.

S., σ. 189, υποσ. 3: για το θέμα σχετικά με το χαβιάρι (ή και τα ψάρια) ως συνοδευτικό δώρο στη βυζαντινή επιστολογραφία, σημαντικότερες λόγω εποχής και σχέσεων πρέπει να θεωρούνται οι ανάλογες αναφορές σε επιστολές του Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου προς την αλληλογράφο του Πλανούδη, Θεοδώρα Ραούλαινα, βλ. S. KOTZABASSI, *Scholarly Friendship in the Thirteenth Century: Patriarch Gregorios II Kyprios and Theodora Raoulaina*. *Parekbolai* 1 (2011), σσ. 156–157 και 160–162.

S., σ. 194: στο εισαγωγικό σημείωμα η επιστολή σχετίζεται με τις υπ' αριθμ. 65 και 67 επιστολές, αλλά όχι και με τις υπ' αριθμ. 68 και 106, στις οποίες γίνεται αναφορά στο ίδιο βιβλίο και στην προσπάθεια αναζήτησής του από τον Πλανούδη.

S., σ. 202: στο εισαγωγικό σημείωμα η επιστολή δεν συσχετίζεται με την υπ' αριθμ. 33, στην οποία ο επιστολογράφος αναφέρεται επίσης σε βιβλίο με έργα του Διόφαντου.

S., σ. 202: σχετικά με τη βιβλιογραφική ενημέρωση ως προς το πρόσωπο του Θεόδωρου Μουζάλωνα, ο S. φαίνεται ότι αγνοεί μία πρόσφατη μονογραφία, βλ. D. SAMARA, *Θεόδωρος Μουζάλων. Η ζωή και το συγγραφικό έργο ενός λογίου του 13ου αιώνα* (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 64). Θεσσαλονίκη 2017.

S., σ. 202, υποσ. 1: όπως και σε άλλες περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν, αν εδώ πρέπει να δοθεί ένα παράλληλο χωρίο με θέμα την αποκατάσταση ενός φθαρμένου χειρογράφου, γιατί πρέπει να αναφερθούμε σε επιστολή του Αρέθα που απέχει αιώνες από τη σύγχρονη πραγματικότητα του Πλανούδη και εντάσσεται σε άλλα συμφραζόμενα; Η αναφορά άλλωστε του Πλανούδη σχετίζεται άμεσα με το γεγονός ότι ήδη από τα πρώτα χρόνια της παλαιολόγιας περιόδου και στο πλαίσιο της πνευματικής αναγέννησης της βυζαντινής αυτοκρατορίας, καταβλήθηκαν σημαντικές προσπά-

θειες προκειμένου να ανασυσταθούν ή να εμπλουτισθούν οι παλαιότερες γνωστές βιβλιοθήκες της Κωνσταντινούπολης, όπως λ.χ. η αυτοκρατορική ή η πατριαρχική, αλλά και να δημιουργηθούν νέες. Οι λόγιοι της εποχής ήταν κυρίως εκείνοι που δραστηριοποιήθηκαν προς αυτήν την κατεύθυνση, προσπαθώντας να μεταφέρουν χειρόγραφα από την περιφέρεια στην πρωτεύουσα, να βρουν και να συγκεντρώσουν όσα είχαν γλιτώσει από τις καταστροφές των Λατίνων και να μεριμνήσουν για τη συστηματική παραγωγή νέων κωδίκων, προσπάθεια που υποβοηθήθηκε σημαντικά και από την πρόσφατη ανακάλυψη και ευρεία πλέον χρήση του – πολύ φθηνότερου και πιο εύχρηστου από την περγαμινή – χαρτιού.

S., σ. 208, υποσ. 2: εκτός από τον κώδικα Vat. gr. 1899, σώζεται και ένα ακόμη αυτόγραφο χειρόγραφο της Θεοδώρας Ραούλαινας: πρόκειται για τον κώδικα Mosqu. Muz. 3649 που περιέχει τα σχόλια του Σιμπλικίου στα *Φυσικά* του Αριστοτέλη, βλ. D. HARLINGER, *Einige Aspekte der handschriftlichen Überlieferung des Physikkomentars des Simplicius*, στο: I. HADOT (ed.), *Simplicius, sa vie, son œuvre, sa survie. Actes du Colloque international de Paris (28 Sept.–1 Oct. 1985)* (Peripatoi 15). Berlin 1987, σ. 267 και KOTZABASSI, *ό.π.*, σσ. 116–117 (και υποσ. 12–13).

S., σ. 208, υποσ. 3: η Ραούλαινα υπήρξε αλληλογράφος και του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, βλ. ROMANO, *ό.π.*, σσ. 151–156 (επ. 60) και CONSTANTINIDES, *ό.π.*, σσ. 109 και 164. Για τη Ραούλαινα, βλ. επίσης SAMARA, *ό.π.*, σσ. 21–23.

S., σ. 210, υποσ. 14: ο Θεόδωρος Μουζάλων ήταν ο γιος της Θεοδώρας Ραούλαινας, βλ. SAMARA, *ό.π.*, σσ. 22–23.

S., σ. 211, υποσ. 22: για το επίγραμμα στο οποίο αναφέρεται ο S. υπάρχει νέα σχολιασμένη έκδοση, βλ. I. TAXIDIS, *Les épigrammes de Maxime Planude: introduction, édition critique, traduction française et annotation* (Byzantinisches Archiv 32). Berlin – Boston 2017, σσ. 124–128.

S., σ. 222: για το επίγραμμα, προορισμένο πιθανότατα να τοποθετηθεί σε ένα τρίπτυχο, υπάρχει νέα σχολιασμένη έκδοση, βλ. TAXIDIS, *ό.π.*, σσ. 157–162.

S., σ. 239, υποσ. 1: ήδη από το 2017 υπάρχει νέα έκδοση των επιστολών του Θεοδώρου Υρτακηνού, βλ. *The Letters of Theodoros Hyrtakenos, Greek Text, Translation, and Commentary* by A. KARPOZIOS and G. FATOUROS. Athens 2017, σσ. 114–119 (για την επιστολή 15 που αναφέρεται στην υποσημείωση).

S., σ. 246, υποσ. 1: η παραπομπή για τη ζωή και το έργο του Μανουήλ Φιλή μόνο στο ODB είναι τουλάχιστον ατυχής, τη στιγμή μάλιστα που υπάρχει τόση πλούσια βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά G. STICKLER, Manuel Philes und seine Psalmenmetaphrase (Dissertationen der Universität Wien 229). Wien, σσ. 1992, σσ. 10–36· A. CARAMICO (ed.), Manuele File, Le proprietà degli animali II, introduzione, traduzione e commentario (Quaderni dell'Accademia Pontaniana 40). Napoli 2006, σσ. 15–16 και μόλις πρόσφατα K. KUBINA, Die enkomiastische Dichtung des Manuel Philes. Form und Funktion des literarischen Lobes in der frühen Palaiologenzeit (Byzantinisches Archiv 38). Berlin – Boston 2020, σσ. 1–28.

S., σ. 356: για το επίγραμμα με το οποίο ο Πλανούδης ολοκληρώνει την επιστολή του, βλ. τη νέα σχολιασμένη έκδοση TAXIDIS, ό.π., σσ. 169–170.

S., σ. 364, υποσ. 42: για την ενασχόληση του Πλανούδη με το έργο του Πτολεμαίου και τη συγγραφή πέντε επιγραμμάτων με αφορμή την επανανακάλυψη από μέρους του ενός χειρογράφου της *Γεωγραφικῆς Ὑφηγήσεως*, βλ. επίσης TAXIDIS, ό.π., σσ. 87–102.

S., σ. 365, υποσ. 46: για το μοτίβο του Παλαμήδη στα βυζαντινά προγυμνάσματα, βλ. αναλυτικά I. TAXIDIS, Die Episode des Palamedes in den byzantinischen Progymnasmata. ByzZ 102 (2009), σσ. 731–736.

S., σ. 377: η επιστολή πρέπει οπωσδήποτε να συσχετισθεί με τις αντίστοιχες επιστολές του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη που αναφέρονται στο ίδιο γεγονός, βλ. ROMANO, ό.π., σσ. 66, 143–144 και 152.

Το βιβλίο ολοκληρώνεται με τα ιδιαίτερος χρηστικά ευρητήρια προσώπων και τόπων (σσ. 383–394) και παράλληλων χωρίων που χρησιμοποιήθηκαν κατά τον υπομνηματισμό του κειμένου και τον σχολιασμό των επιστολών (σσ. 395–409), έτσι ώστε να δίνεται η δυνατότητα στον μελλοντικό ερευνητή να χρησιμοποιήσει με μεγαλύτερη ευκολία όχι μόνο τον *index locorum* της έκδοσης του LEONE, αλλά και τις συχνά εύστοχες προσθήκες και παρατηρήσεις του S. που φωτίζουν πολύπλευρα το επιστολογραφικό έργο του Πλανούδη. Η απουσία, ωστόσο, ευρητηρίου ονομάτων βιβλιογραφίας, αν και οφείλεται προφανώς στις εκδοτικές αρχές της επιστημονικής σειράς, λειτουργεί σε βάρος μίας εύκολης και χρηστικής αναζήτησης στα βιβλιογραφικά δεδομένα της μελέτης.

Από όσα προηγήθηκαν γίνεται εύκολα κατανοητό ότι ο έργο του S. αποτελεί αναμφίβολα μία αξιόλογη προσπάθεια για την ουσιαστικότερη κατανόηση και την αποτελεσματικότερη αποτίμηση της αξίας των επιστολών του Μάξιμου Πλανούδη. Σε κάθε περίπτωση αποτελεί ένα χρήσιμο βοή-

θημα για όσους ασχολούνται με το έργο του φημισμένου λόγιου μοναχού και δασκάλου του τέλους του 13ου αιώνα, αλλά και με το ευρύτερο πνευματικό περιβάλλον της πρώιμης παλαιολόγειας αναγέννησης γενικότερα. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, η μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να εκμεταλλευθεί στο έπακρο τα θετικά στοιχεία της μετάφρασης και του σχολιασμού του S., ώστε να μελετήσει σε βάθος και άλλες, πιο πρωτότυπες, πτυχές της επιστολογραφικής συλλογής του Μάξιμου Πλανούδη.

Keywords

epistolography; Maximos Planudes; Palaeologan Renaissance